

Джерела та література:

1. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы Киев: Наук. думка, 1982. 209 с.
2. Березанська С. С., Гершкович Я. П., Самолук В. О. Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.: збірн. наук. праць*. Київ: ІА НАНУ, 1998. С. 53–54.
3. Березанская С. С. Средний период бронзового века в северной Украине. Киев: Наук. думка, 1972. 265 с.
4. Винокур Й., Гуцал А., Мегей В. Дослідження курганів доби бронзи у с. Дорогощі на Волині. *Записки НТШ ім. Т. Шевченка*. Т. ССXXXV. Праці Археологічної комісії. Львів, 1998. С. 433–465.
5. Лисенко С. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Записки НТШ ім. Т. Шевченка*. Львів, 2002. Т. ССXLIV. С. 155–178.
6. Охріменко Г., Гусаревич О. Нові пам'ятки тшинецько-комарівської культури на Волинському Поліссі. *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Lubelskie Materiały Archeologiczne*. Lublin: Instytut Archeologii Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2006. Т. XIV. С. 231–243.
7. Dąbrowski J. Symbole prestiżu starszej epoki brązu w Polsce. *Na poszanu Софії Станіславівни Березанської: збірка наук. праць*. Київ: Шлях, 2005. С. 228–229.
8. Gardawski A. Zagadnienie kultury «ceramiki grzebykowej» w Polsce. *Wiadomości archeologiczne*. Т. XXV. Z. 4. Warszawa, 1958. С. 287–313.
9. Makarowicz P. Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Ewropy. Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 2010. 445 s.
10. Niedźwiedz J. Badania na osadzie wielokulturowej w Teptiukowie, stan. 6, G. M. Hrubieszów. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 1996. Т. 1. С. 141–143.
11. Swieszniak I. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*. Т. XII. № 1. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966. С. 39–107.
12. Taras H. Kultura trzciniecka w międzyzeczcu Wisły, Bugu i Sianu. Lublin: Wyd-wo Uniw. M. Curie-Skłodowskiej, 1995. 261 s.

УДК 623.446(091)

Охріменко Григорій, (м. Луцьк),
Локайчук Світлана (м. Луцьк),
Чайковський Богдан (м. Луцьк)

ДАВНЬОРУСЬКА ЕЛІТНА ЗБРОЯ: КИСТЕНІ ТА БУЛАВИ

До рідкісної елітної давньоруської зброї належать кистені та булави. Крім іншого, це часто чудові мистецькі вироби тодішніх зброярів.

Назва *кистень* (інколи вживають терміни *басалики*, *обушки*) походить від тюрк. *kistan* («палиця», «кийок») [19, с. 240]. За іншою версією, це слово питомо слов'янське, походить від слова *кисть* (бо на держаку часто прикріплювалася петля для надівання на кисть руки) [2]. Сама зброя з'явилася в Європі разом з аварами (Gabat, 1998); використовувалася хазарами [13, с. 7, 12–14].

Кистень – це різновид ударної зброї, що складалася з руків'я (дерев'яне, кістяне), шнура зі шкіри або металевого ланцюга та гирі. Ними користувалися як піші, так і кінні воїни. Довгий час дослідники губилися в здогадках про їхнє призначення та датування. Б. Зайковський знайшов ці вироби у Волзькій Болгарії (в домонгольських шарах міст та поховань) [6, с. 113–118, табл. I, II].

Матеріалом для кистенів слугувала бронза, рідше залізо. Такі бойові гирі відливалися в глиняних формах за восковими моделями та складалися з двох частин; порожнину в їх всередині заповнювали свинцем для обтяження. Цю техніку реконструював Б. Рибаків [16, с. 249–250]. Про їх зовнішнє художнє оформлення писала З. Володченко у статті «До питання про техніку черні на Русі» [5, с. 10–16].

За підрахунками А. Кірпічнікова на землях Русі було знайдено 127 бойових гир [8] (зараз відомо, ймовірно, більше 200). Кілька десятків їх показано на сайті «Віоліті».

За формою та різними деталями їх поділяють на шість типів та підтипів. Найдавніші кистені робилися з кістки та рогу. Вони мали яйцеподібну форму з поздовжнім отвором. Пізніше з'явилися металеві підокруглі або грушоподібні.

Дослідник М. Козак називає булави та покриті бронзою кистені «ранговими (елітними)» видами зброї XII ст. що мали «дороге оздоблення в техниках зерні, скані, черні, інкрустації, сріблення, золочення» [8, с. 61; 10, с. 66–67], карбування. А. Кірпічников подає цікаву інформацію, згідно з якою 75% тягарців – кистенів, «оздоблених зерню», знайдено на землях південної Русі, особливо на Київщині [8, с. 61–62]. Припускають, що пізніше за київськими взірцями їх стали виготовляти на Волині [10, с. 67]. Швидше всього, це були майстри Володимира або Луцька [17, с. 3–12], можливо, Грудека Надбужного. За даними волинських краєзнавців, на Волині, відомі гирки з кульками (виявлені також на Галичині [1, с. 167]), два з ликом людини (рис. 2: 7), а загалом тут могло бути знайдено до двох десятків різних видів кистенів.

Крім покритих зерню, збереглися цілі та пошкоджені артефакти грушоподібної форми (рис. 1) зі схематично-рослинним орнаментом з двох плоских боків (припускають їх київське виробництво). Кілька таких виробів знайдено у Волинській області, у т. ч. у Луцьку [11, с. 118], Горзвині, Бужковичах, Пересопниці, Коршівці [17, с. 8]. Один цілий екземпляр виявлено Г. Охріменком у 1980-ті рр. XX ст. біля с. Липно Ківерцівського р-ну цієї ж області на місці кургану, пошкодженого піщаним кар'єром. Біля гирі була поламана кістяна ручка (імовірно, коротка) та фрагменти поржавілого ланцюга [12, с. 108, рис. 53: 12]. Подібний тип кистенів був доволі поширений на Заході України [1, с. 167]. Виготовлялися вони в XII–XIII ст. [8, с. 62]. Їх інколи виділяють у «волинський тип» [11, с. 119], проте першовзірці були, напевно, київськими. Як підтвердження цього, можна згадати знахідки грушоподібних з черню тягарців (округлих із зерню також!) з Вишгорода, Вигурівщини, Канева, Юшки, Стратовки, тобто із Середнього Подніпров'я [9, с. 363].

Тягарці, подібні до руських, відомі з земель теперішньої Румунії, Болгарії, Польщі [11, с. 118–129]. На східних теренах Польщі такі вироби знайдено в с. Трепча (пов. Сянок), Грудек (пов. Грубешув), Чермно (пов. Томашув), Тарнувка (пов. Білгорай) та ін. [21, гус. 1].

За даними В. Бережинського, половину бойових гир виявлено у Київській землі. Звідси вони поширювалися на схід (Волзька Болгарія), на захід (Литва), навіть до Франції (1 екз). Найбільш ранні належать до V–VI ст. [2, с. 134]. Варто зазначити, що вага їх різна – 60–270 гр.

У Києві М. Каргером під час розкопок знайдено глиняні форми для відливки кистеня (?) [7, рис. 83]. Іншою незвичайною знахідкою є кістяний кистень з Червена з зображенням «князя та русалки» [20, с. 238–241, гус. 2–3].

Важливе спостереження знаходимо в статті С. Терського, який зараховує Західну Волинь до переліку регіонів, де простежується найбільша концентрація кистенів (!). Автор досить докладно описав цей особливий різновид озброєння та висунув гіпотезу про можливий волинський «локальний тип» гир у формі сплющеного в одній площині закругленого в перетині ромба (знахідки із Шепетівського городища, Сараївки та інші з Волині (без локалізації) [17, с. 10–11].

Інформацію про збірку кистенів давньоруської доби з національного музею історії України знаходимо в публікації М. Осипенко. Вона доповнена якісними рисунками, світлинами виробів, описом знахідок, мапами поширення їх варіантів [14, с. 72–89]. Дослідник М. Осипенко на карті грушоподібних кистенів (варіант 3) – всього 34 – подає такі пункти знахідок з Волині: Пересопниця, Липно, Грудек [14, с. 82, рис. 7]. За даними краєзнавців, кистені варіанту 2 (округлі), теж знаходили на Західній Волині.

Отже, кистені були переважно елітним різновидом давньоруської зброї, часто високохудожніми витворами майстрів, предметом експорту. Їх знахідки відомі на Волині, менше Поліссі, однак про масове місцеве їх виробництво стверджувати не можна.

Булава (від прасл. **bula* – гуля, грудка) – холодна зброя у вигляді палиці довжиною близько 50 см, на один кінець якої накладалося залізне або бронзове навершя. Таку зброю також використовували піхотинці та кіннотник. Вважається, що булави запозичені в кочівників в XI ст. [8, с. 48]. Розміри наверш булав різні – від 45х44 мм до 61х70 мм, вага – від 145 г до 211,5 г. Максимальний діаметр втулки 32 мм. Для обтяження навершя

використовувався свинець, яким заливалися окремі шипи, ядро та ін. [14, с. 110–111]. На Волині із появою металодетекторів виявлено чимало булав та кистенів, проте, на жаль, вони безслідно розійшлися по колекціях.

За даними І. Возного та А. Федорука, у верхів'ях Прута, на Середньому Подністров'ї знайдено 6 залізних, 3 бронзових булави [4, с. 57]. Розквіт виробництва цих бронзових речей припадає на XII – першу половину XIII ст. Вони, як і кистені, відливалися за восковими моделями у двобічних глиняних формах.

Булави теж, напевно, виготовлялися в Києві, але могли бути і місцеві наслідування [15, с. 31–35]. А. Кірпи́чников писав, що саме в районі Києва, очевидно, знаходився виробничий центр булав, з якого вони розходилися по землях Київської Русі та далі [8, с. 49], проте автор не виключає ймовірності виробництва їх і в інших містах Русі. У ґрунтовній праці про бронзові зразки булав М. Осипенко подає ілюстрації 72 артефактів і приєднується до думки, що центр виробництва перебував у Київській землі [14, с. 111].

На мапі «Булави XI–XII ст.» А. Кірпи́чников показав більше 90 цих предметів, найбільша частина яких знайдена на Середньому Подніпров'ї та на землях Великої Волині, Галичини [8, рис. 11]. На мапі, поданій А. Кірпи́чниковим, зіркоподібні булави покривають той же регіон, що й кистені. Це були зазвичай якісні «рангові» предмети озброєння, що належали насамперед дружинникам.

На території Західної Волині такі знаряддя виявлені у Володимирі-Волинському, Дорогобужі, Хорлупах, Пересопниці, Шепетівці та в багатьох інших місцях (всього, ймовірно, 15–20 предметів, судячи із світлин на сайті «Віоліті» та ін., проте точні місцезнаходження більшості цих предметів невідомі). За підрахунками А. Кірпи́чникова, в Оружейній Палаті у 60-ті роки минулого століття знаходилося 40 булав та шестоперів, а в Середньому Подніпров'ї було відомо 102 наверх булав [8, с. 46].

У Пліснеську, Ступниці, Звенигороді, Червені знайдено рогові булави яйцеподібної форми. Деякі з них прикрашені різьбленням [1, с. 167; 17, с. 5–6, рис. 1, табл. 1]. Кистені грушоподібні, покриті бронзою відомі зі Ступниці, Вербки, Галича (в останньому два). Залізний кистень походить з Теробовлі. Він інкрустований сріблом у вигляді луски та з використанням черні. У Галицькій землі виявлено округлі булави, покриті імітацією зерні та скані [1, с. 167].

За даними Є. Кусьнежа, в Чермно (пов. Плоцьк, Польща) під час польових досліджень знайдено 3 булави: 1 залізну, 1 олов'яну, 1 бронзову [22, с. 228, tabl. IV].

У публікації М. Вашети та О. Златогорського «Результати археологічних досліджень в с. Пересопниця 2011 року» вміщено опис та фото фрагментів бронзової булави і пошкодженого кистеня [3, с. 244–245].

Таким чином, на Західній Волині та Поліссі нараховується близько 15 пунктів знахідок кистенів: Коршівець, Колодяжин, Дорогобуж, Луцьк (2 екземпляри), Липно, Перемиль, Грудек, Трепча, Пересопниця (3 штуки), Володимир-Волинський (2 екземпляри), Горзвин, Бужковичі [18], Голишів, Шепетівка (6 штук), тобто близько 20 знахідок. Вони виготовлені з бронзи, заліза та належать до різних типів. За даними С. Терського [17, табл. 2], найбільш поширеними були кистені грушоподібної форми (тип III A) та ін. Крім вищезгаданих артефактів, краєзнавцями виявлено ще з десяток виробів.

Булави знайдено в таких населених пунктах: Володимир-Волинський, на городищі Колодяжин (біля с. Колодяжне) Житомирської обл., Дорогобуж Гоцанського р-ну Рівненської обл., Хорлупи Ківерцівського р-ну, Жашковичі Іваничівського р-ну, Борочиче Горохівського р-ну, Пересопниця Рівненського р-ну, Шепетівка Хмельницької обл., Червен (Польща). Приблизно таку ж кількість інших пунктів називають краєзнавці, проте докладної інформації немає. Окремі фото булав розміщені в Інтернеті із вказівкою, що вони з Волині (без детальнішої локалізації) (рис. 3; рис. 4).

Отже, булави та кистені – подібні за параметрами рангові (елітні) види зброї, що могла використовуватися як у пішому, так і в кінному бою. Знахідки цих предметів озброєння давньоруського часу становить нечисельну групу – до кількох десятків. Серед них виділяються простіші – залізні, кістяні, проте більшість з них покриті бронзою, інколи прикрашені позолотою, декором, тобто мають парадний вигляд. Поки що стан вивченості

зазначених артефактів з теренів північного заходу України недостатній, хоча ці землі перспективні для дослідження теми «Види озброєння Давньої Русі». Тим більше, що тут, напевно, існувало власне виробництво багатьох із них.

Рис 1. Давньоруські кистені грушоподібної форми.

Рис. 2. Бронзові кистені давньоруського часу.

Рис. 3. Бронзові наверхня давньоруських булав.

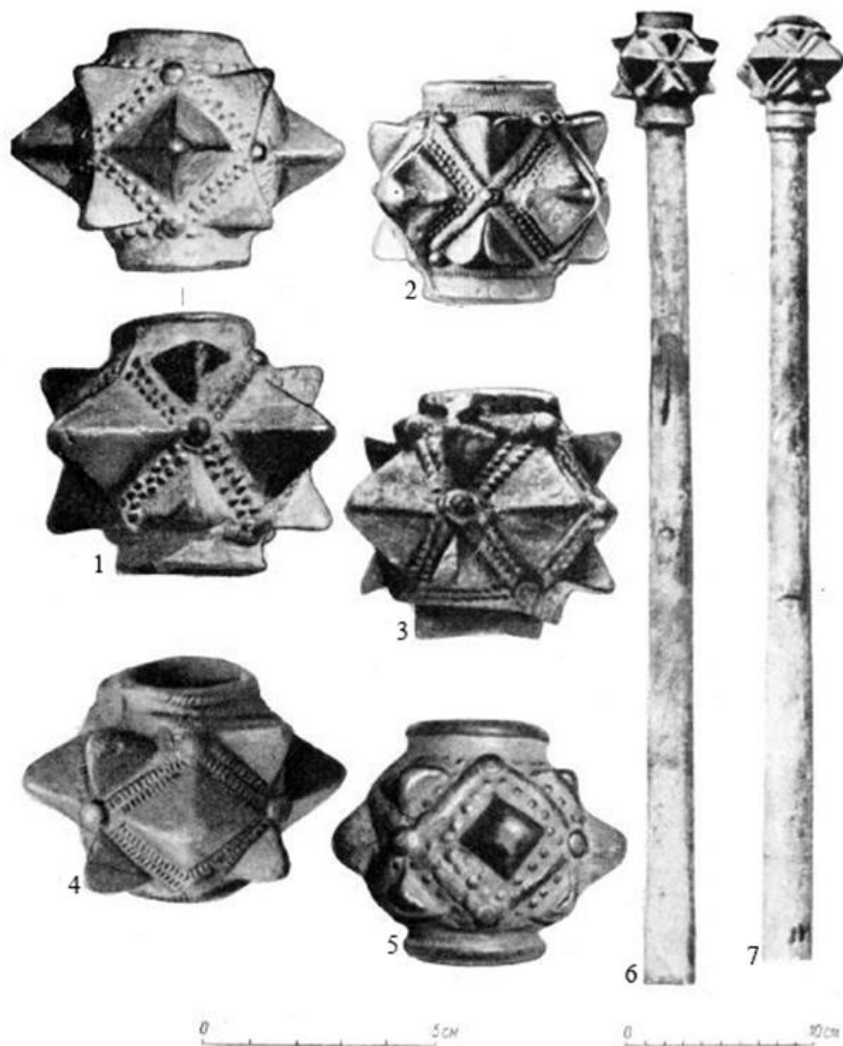

Рис. 4. Бронзові давньоруські булави.

Джерела та література:

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наук. думка, 1990. 187 с.
2. Бережинський В. Мілітарія Київської Русі. Київ: Стародавній Світ, 2014. 370 с.
3. Вашета М. П., Златогорський О. Є. Результати археологічних досліджень в с. Пересопниця 2011 року. *Наукові записки [Рівненський краєзнавчий музей]*. Вип. 10. Рівне, 2012. С. 244–247.
4. Возний І. П., Федорук А. В. Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території Верхнього Прута та Середнього Дністра. *Вісник інституту археології Львівського університету*. Вип. 8. Львів, 2013. С. 53–64
5. Володченко З. К вопросу о технике черни на Руси. *Краткие сообщения Института материальной культуры*. Вып. 52. Москва, 1953. С. 10–16.
6. Зайковский Б. К вопросу о происхождении «кистеня». *Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском госуниверситете*. Т. XXXIV. В. 3–4. Казань, 1929. С. 113–118.
7. Каргер М. К. Древний Киев. Москва, Ленинград, 1958. Т. 1.
8. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие: монография Т. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. *Свод археологических источников*. Вып. Е1-36. 1966. 107 с.
9. Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение. *Древняя Русь: Город, замок, село. Серия: Археология СССР*. Т.6 (20). Москва, 1985. С. 298–363.
10. Козак М. І. Торгівля зброєю на Русі в X–XIII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Вип. 21. 2018. С. 63–70.

11. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. 328 с.
12. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк: Вид-во ВДУ «Вежа», 1995. 168 с.
13. Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата: Харьков: Изд-во ХГУ, 1985. 148 с.
14. Осипенко М. С. Металеві кистені давньоруської доби: за матеріалами Національного музею історії України. *Археологія*. 2019. № 4. С. 72–89.
15. Пивоваров С. В. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Сер.: *Держава та армія*. № 724. Львів, 2012. С. 31–35.
16. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. Москва: АН СССР, 1948. 803 с.
17. Терський С. В. Кістень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.). *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Сер.: *Держава та армія*. № 724. Львів, 2014. С. 3–12.
18. Терський С. В. Княже місто Володимир. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2010. 320 с.
19. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Т. 2. Москва: Прогресс, 1986. 672 с.
20. Gurba J., Czerepiński A. Ciekawy staroruski zabytek z Czerwieńią. *Z otchłani wieków*. R. 31. № 3. 1965. S. 238–241.
21. Kotowicz P. N. Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski. *Acta Militaria Mediaevalia*. 2. Kraków; Sanok, 2006. S. 51–66.
22. Kuśnierz J. Militaria z badań archeologicznych latopisowego grodu. Czerwieńia. *Археологія Тернопільщини*. Тернопіль, 2003. С. 215–229.

УДК 94(477)

Сіра Наталія (с. Деснянське)

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДВЕСІЛЬНОГО ОБРЯДУ СЕЛА МЕЗИН ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Новгород-Сіверщина протягом багатьох століть є однією з самобутніх етно-культурних зон України і надзвичайно перспективним ареалом для вивчення фольклору та фольклористичних розвідок. За кожним словом або дією стоїть величезний культурно-історичний досвід народу. Деякі обряди, ритуали, пісні зберегли свої первинні форми ще з язичницької доби.

Відомості про весільну обрядовість сягають другої половини XI – початку XII століття й зафіксовані в літописах. Та інтерес до збирацької діяльності на території Чернігівщини починає прокидатися тільки з середини XIX століття. У цей період до збирання вдавалися Й. Бодяньський, О. Маркович, П. Куліш, Б. Грінченко та інші. У 90-ті роках XX століття дослідженням весільної обрядовості українців на Поліссі займалися О. Кондратович, Т. Лунін, І. Несен, Л. Войтюк. Протягом останнього десятиліття різко зросла кількість дослідників, які вивчають сімейну обрядовість Полісся. Учасниками польових досліджень у різні роки були В. Борисенко, О. Борик, Н. Гаврилюк, С. Гвоздевич, Г. Довженок, Ф.Євсєєв, Л. Ковальчук, І. Нессен та інші [1].

Шлюби найчастіше укладали в той період, коли ставало менше сільськогосподарської роботи. Тому значна кількість весіль відбувалася восени (після Покрови) та в січні-лютому. Традиційно сватів починали засилати починаючи з Другої Пречистої, тому не дарма говорили – «Прийшла Пречиста – принесла старостів нечиста». І тривали святкування аж до початку Пилипівського посту.

Традиційний весільний обряд українців мав досить чітку структуру. Дослідники часто поділяють його на три етапи: передвесільний, власне весільний та післявесільний. Так як дійство включало часто більше 20 важливих актів, у цій статті розглянемо основні дії передвесільного етапу та обряди, які відбувались безпосередньо перед шлюбом.

Передвесільний цикл був досить розвиненим, адже він пов'язаний з досяганням згоди двох родин на шлюб молодих. У часовому проміжку міг тривати від 1 до 3 місяців.